

# ЕТНІЧНА СИТУАЦІЯ НА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ В ЕПОХУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

*Василь Балушок*

Дослідники зазначають, що для етнічної ситуації епохи раннього й початку розвинутого середньовіччя була характерна яскраво виражена етнічна дрібність<sup>1</sup>. М. Колесницький показав, що тоді існували обласні, як він їх називає, народності, що виникли, наприклад, у Німеччині, на основі колишніх племінних етносів і відповідали політичній дрібності епохи феодальної роздробленості<sup>2</sup>. Як видається, етнічна ситуація в Давній Русі була аналогічною.

На момент утворення Київської Русі на території України, як відомо, проживало кілька слов'янських співплемінностей<sup>3</sup>. Це поляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці, деревляни, сіверяни, частина дреговичів (південніше Прип'яті), можливо, також бужани й дуліби (яких частина дослідників вважає попередниками волинян). Історики, як правило, називають давньослов'янські співплемінності союзами племен. Проте ця назва відбиває потестарно-політичний, а не етнічний аспект. До того ж, не кожна співплемінність, відома етнологам, є союзом племен. Таким вона виступає лише тоді, коли в наявності є відповідні органи племінної й союзної влади<sup>4</sup>. У цьому зв'язку звертає на себе увагу, що за літописом не всі східнослов'янські "племена" мали свої княжіння, тобто, очевидно, справжніми союзами племен, в усякому разі у якийсь момент своєї історії, про який інформація потрапила до літописців, не були. Зазначені співплемінності і виступали окремими етносами. Адже одним з положень етнології є те, що в добу фінальної первісності й становлення цивілізації етносом є саме співплемінність (зокрема, так було у сусідів слов'ян - германців, кельтів, фракійців та ін.)<sup>5</sup>. Крім того, про це свідчать слова літописця, який відзначає у кожній слов'янській співплемінності "обычя своя", "предания каждо своя норв"<sup>6</sup>.

Названі племінні етноси на час утворення Київської Русі об'єднувалися в метаєтнічну спільність (сіверяни і деревляни, очевидно, лише частково) і були на шляху до утворення в перспективі єдиного етносу, що розглянуто мною в окремих роботах<sup>7</sup>. З утворенням у кінці IX - на поч. X ст. Київської Русі, що об'єднала всю слов'янську територію Східної Європи, етногенетичний процес на українських (як і на російських та білоруських) землях був призупинений. Єдина княжа династія Рюриковичів, яка утверджується не лише в Києві, а й у переважній більшості місцевих центрів, і яка мала єдину, "руську", самосвідомість, витворила і єдину систему інформаційних комунікацій<sup>8</sup>, що обслуговувала її потреби в масштабах усієї Києворуської держави. Паралельно з Руссю у вузькому значенні (в основному колишня земля полян) виникає те явище, яке історики назвали Руссю в широкому розумінні, що охоплювало, в першу чергу, політичну сферу, але також, певною мірою, й сферу етнічну. Етнонім "русь", що закріпився за населенням Середнього Подніпров'я (вузьке значення), починає вживатися і в широкому розумінні, але, як правило, лише у порубіжних ситуаціях - найчастіше при стиканні жителів Русі, наприклад, воїнів із Новгорода, Ростова, Полоцька чи інших міст і земель, з чужинцями з-поза меж Русі в широкому сенсі. Це є свідченням існування певної самосвідомості етнічного типу. А якщо так, то справді на території усієї Київської Русі в той час виникає спільність етнічного характеру<sup>9</sup>. Свого часу її охрестили "давньоруською народністю". Проте чи була вона й справді народністю, тобто власне етносом?

Найперше слід мати на увазі, що давні етноніми племінного типу ще довгий час вживалися й після утворення Києворуської держави, етнонім же "русь" (у вузькому значенні) закріплюється лише за жителями Середнього Подніпров'я. А отже досить довго продовжували існувати й ці етноси, що, до речі, ясно видно з контексту вживання даних етнонімів у літописах. Самі етноси, можливо, як це відзначає Г. Хабургаєв, перетворюються з племінних на територіальні утворення, проте і в такому вигляді продовжують ще тривалий час існувати. При цьому, якщо назви південно-західних співплемінностей, як правило, зникають уже в X ст., і на їх місці виникають нові назви територіально-земельного типу, то назви "племен" північних і північно-східних з часом, можливо, вже як територіальних утворень, зустрічаються в літописах до XII ст. включно (остання згадка про словен - 1036 р., кривичів - 1127 р., дреговичів - 1149 р., радимичів - 1169 р., сіверян - 1183 р., в'ятичів - 1197 р.<sup>10</sup>).

І хоч поступово давні племінні етноніми виходять із вжитку, але замість них з'являються нові регіональні етнонімічні назви. Утворення нових етнонімів територіально-крайового типу збігається в часі з настанням періоду удільної роздробленості. І це не випадково. Адже, - як зазначає Л. Войтович, - "залишалися (з часів існування племінних етносів і їх княжінь - В. Б.) системи шляхів і давні сформовані ринки, до яких тяжіли новосформовані еліти"<sup>11</sup>. Вирішальним фактором, що зумовив виникнення й існування цих, уже нових, утворень, був соціально-політичний, а не власне етнокультурний, оскільки етнокультурні особливості у населення окремих земель хоч і виступають досить чітко, та все ж не настільки сильно, як, скажімо, між Південною, Північною і Північно-Східною Руссю в цілому<sup>12</sup>.

Саме виникнення на основі колишніх співплемінностей та їх княжінь нових соціально-історичних організмів, які дістали назву "земель", зумовило появу і нових етнічних утворень територіально-земельного типу. При цьому термін "земля" використовувався саме стосовно самостійних, фактично незалежних утворень державного типу. Вживання його відносно окремих частин Київської Русі, як встановив А. Горський, простежується з другої чверті XII ст. Він, зокрема, відзначає: "Очевидно, термін ("земля" - В. Б.), що позначав суверенні держави, був перенесений на руські князівства в міру того, як вони почали розглядатися сучасниками як фактично незалежні"<sup>13</sup>. Землі, як і всякі соціально-історичні організми, виступають тотожними сучасному поняттю "країн"<sup>14</sup>.

Основними землями на теренах України в удільний період були Руська, Галицька, Володимирська (Волинська), Чернігівська (виділилася з Руської землі у серед. XI ст.) та частково Турово-Пінська (південні райони). Руську землю складала Київське і Переяславське князівства<sup>15</sup>. У складі Чернігівської землі відособлювалася Сіверщина. Ще можна виділити невелику Болохівську землю, якій вдалося "вижити" на київсько-волинсько-галицькому пограниччі. Хоч вона літописцями й не розглядалася як окрема земля, проте фактично такою постає в літописних записах початку XIII.

Місцеві політичні еліти, вкорінюючись на підвладних землях (що було пов'язано з утворенням окремих княжих династій у межах метадинастії Рюриковичів), сприяли витворенню регіональних мереж комунікацій (княжі адміністрації з їх канцеляріями і штатами писарів, єпископії, мережі торгових шляхів), у яких велику роль відіграла писемність<sup>16</sup>. Ці мережі комунікацій, охоплюючи території кожної із земель, сприяли усвідомленню земельними спільнотами своєї єдності і окремішності від спільнот сусідніх земель.

Землі слід відрізняти від князівств як суто державно-політичних утворень, що виникали на їхній базі. Земельні громади мали кожна свої інтереси, що часто не збігалися з інтересами правлячих у них князів. Це, зокрема, досить часто проявлялося у не таких вже й рідкісних випадках, коли віче позбавляло князя чи його спадкоємців столу, або втручалося в ті чи інші розпорядження князя і змушувало його діяти відповідно до волі громади. Як відзначає М. Грушевський, "громади, вибираючи князів і умовляючись з ними, зовсім не зважали на княжі рахунки старшинства та їх умови, маючи на меті здобути собі певну симпатичну особу". Причому, "се право громади - закликати до себе князя, до певної міри признавалося серед князів"<sup>17</sup>. А князівство виступало лише формою державності даної землі. Разом з тим князівство, як форма державності землі, відіграло важливу роль у її самостійному існуванні. Тому земельні громади, як правило, намагалися закріпити за землею певну, "свою" династію. Слід також мати на увазі той факт, що етнічна самосвідомість у середньовічні часи виявлялася великою мірою в формі підлеглості певній владі і, зокрема, певному - "своєму" володареві<sup>18</sup>. А отже поділ на землі-князівства тягнув за собою і появу відповідних самосвідомостей. Цю тезу може підтвердити вживання термінів "челядь", "чядь" у літописах не тільки в родинній сфері, а й таких, що "ними означували взагалі всі низші верстви" князівства<sup>19</sup>.

Існування окремих, фактично незалежних, земельних спільнот відбилося у факті появи і окремих земельних літописань та в характері цих літописань. Звичайно, такі літописання, що велися в окремих землях відбивали існування самостійних князівств та їх династій<sup>20</sup>, але не тільки. В удільних літописах літописці приділяють вже основну увагу саме подіям, що відбувалися у їх землі, і набагато менше - подіям в інших землях, у тому числі і в Києві. В цих літописах описуються такі значні (з погляду літописця) події, як правління "своїх" князів і їхні сімейні справи; будівництво в "своїх" містах церков та "свої" церковні справи; війни "своїх" князів

і "своїх" земельних громад проти сусідніх ("чужих") князів і громад, а також проти всіляких "ляхів", "угрів", "поганих" та інших чужинців з-поза меж Русі (в широкому значенні); стихійні лиха, моровиці, пожежі і т. п., а також різні "чуда" у своїх землях, і лише зрідка (коли подія дійсно надзвичайна) в землях "чужих". У таких описах "своїм" (містам, князям, військам та ін.), як правило, приписується все позитивне. Державні, церковні та інші діячі зі свого князівства характеризуються позитивно, інколи аж занадто. Коли ж знаходився який "оканьний" (окаянний), то лише як виняток. Дуже промовистими в цьому плані є характеристики "своїх" князів у літописах, як правило, вельми розлогі. Це, наприклад, характеристика Романа Мстиславича, Данила Романовича та інших галицько-волинських князів у Галицько-Волинському літопису, Андрія Боголюбського, Всеволода Юрійовича й інших ростово-суздальських і володимирських князів у Лаврентіївському і Радзивіллівському літописах. Усі вони, як правило, грізні для ворогів "яко левъ" чи "яко рысь", хоробрі "яко орель", розумні - "ума мудростью ходяща по заповѣдемъ божиимъ", а також "христоролюбивыи", "кормитель бѣ чернцем и черницем и убогим", "яко возлюбленныи бѣше о(те)ць", "правдивыи", "благовѣрныи" і т. д.<sup>21</sup> Міста і церкви в "своїх" землях літописець зображає такими прекрасними й величними, що рівних їм немає в сусідніх землях ("ниже н(х)с мощи и сказати")<sup>22</sup>. Тобто, як бачимо, в земельних літописах присутні чіткі риси земельного етноцентризму, який у домодерні часи виступав стрижнем етнічної самосвідомості<sup>23</sup>.

Воєнні конфлікти і суперництво між землями теж виникали далеко не завжди з вини князів і не зводилися лише до міжкнязівських чвар. Зокрема, М. Володимирський-Буданов свого часу на основі літописів визначив, що довготривалі ворожі стосунки і суперечки існували між новгородцями й ростовцями; між смолянами, з одного боку, і новгородцями, суздальцями й полочанами - з іншого; між суздальцями і киянами (руссю)<sup>24</sup>. А у випадку міжкнязівських чвар князь легко міг набрати ополчення в своїй землі і вести його проти князя сусіднього землі-князівства, саме "тому що у тих, кого він збере під своїм стягом, відчувались також свого роду ворожі спонукання проти тих, які ополчилися за супротивного князя"<sup>25</sup>.

Прикладом такої ворожнечі населення різних земель можуть бути стосунки між новгородцями й ростово-суздальцями, які в ході конфліктів не раз заохочували своїх, у той час мирно настроєних, князів плондрувати волості супротивника. І саме тому, що взаємна ворожнеча витікала "не з князівських, а з народних спонукань", "новгородці, - за словами М. Костомарова, - відбивши суздальців від стін свого міста, швидко сходилися з суздальськими князями, і навпаки, шалено мстили суздальцям, продаючи кожного (полоненого - В. Б.) суздальця за дві ногати"<sup>26</sup>. При цьому літописці, описуючи конфлікти між земельними спільнотами, називають не воюючих князів і їхні дружини (які, можливо, в деяких таких баталіях участі й не брали), а відповідні спільноти. Наприклад, під 1135 р. у Лаврентіївському і Радзивіллівському літописах зазначено: "Тое же зимы" бишася Новгородци с Ростовци [на Ж(д)ъни горѣ] и побиша мно(ж)ство ихъ и воротисхася Ростовци с побѣдою великою"<sup>27</sup>. Під 1137 р. у Новгородському першому літопису найстаршої редакції літописець зазначив, що у новгородців "не бе мира съ ними (псковичами - "пльсковичи" - В. Б.), ни съ суждальци, ни съ смольняны, ни съ полоцяны, ни с кыяны"<sup>28</sup>. Під 1138 р. згадано, що новгородці "съ пльсковичи съмиришася", а під 1195 р. читаємо: "Тои же зимѣ бишася смолняне съ черниговьци, и поможе богъ цъниговьцемъ"<sup>29</sup>. У таких війнах літописець називає воїнів своєї землі "нашими", наприклад: "...и многы избша от наши(х)", "си же видѣвше полкъ наш отступиша..."<sup>30</sup>. Він радіє з поразок "чужих" земельних громад у міжземельних війнах. Так, новгородський літописець, описуючи війни з давніми ворогами новгородців - суздальцями, із задоволенням відзначає під 1149 р.: "И много леже обоихъ, нѣ суждальць бещисла"<sup>31</sup>, а під 1170 р. пише: "И бѣше (в битві - В. Б.) новгородьць 400, а суждальць 7000; и пособи богъ новгородцемъ, и паде ихъ (суздальців - В. Б.) 300 и 1000, а новгородьць 15 муж"<sup>32</sup>. Дії "своїх" воїнів і князів стосовно "чужих" із сусідніх земель-князівств літописці, як правило, прославляють і виправдовують, якими б кривавими та розбійницькими вони не були. Наприклад, описуючи війну між Ростово-Суздальською і Новгородською землями-князівствами під 1169 р. літописець у Радзивіллівському літопису (укладений в Ростово-Суздальській землі) зазначає, що ростово-суздальці у Новгородській землі "села вся взяша и пожгоша, а люде(и) по селом иссекоша, а жены, и дѣти, и имѣния, и скоты поймаша..." і пояснює, що це Бог їх "за грехи навель и наказаль по достоянию рукою бл(а)говѣрнаго кн(я)зя Андрѣя (Юрійовича Боголюбського - В. Б.)"<sup>33</sup>. У той же час, коли таке робили в його землі "чужі" - війська сусідніх земель, він вважає це за несправедливість та порушення встановлених Богом порядків і засуджує нападників. Наприклад, у тому ж Радзивіллівському літопису читаємо, що рязанський князь Гліб Ростиславич в союзі з

половцями 1177 р., вторгнувшись в Ростово-Суздальську землю, "много зла сотвори", (...) "И так(о) Глѣб б(о)га прогневи и с(вя)тую Б(огоро)д(и)цю"34.

Ворожість між населенням різних земель проявлялася також у випадках, коли княжий стіл займав князь, який прибув з іншої землі. Він часто приводив із собою і "мужів", які посідали в його адміністрації різні відповідальні посади. При цьому, будучи чужинцями, ці люди творили різні неподобства відносно жителів землі, які, в свою чергу, платили їм відвертою ворожістю. Тому після смерті князя досить частими були вибухи гніву ображеного населення, спрямовані проти цих урядовців. Такі конфлікти, звичайно, виникали і на соціальному ґрунті, але ворожнеча між представниками різних земель у них виступає також дуже чітко. Тим більше, якщо при цьому стикалися інтереси боярсько-патриціанських олігархій різних земель, підтримуваних простолюдом. Описуючи заворушення, літописці спеціально підкреслюють чужинність цих людей у даній землі. Наприклад, 1158 р., коли помер Юрій Долгорукий, що саме захопив був Київ, жителі Київської землі, незадоволені засиллям чужих, і, як видно, ворожих до них, суздальців, що їм цей суздальський князь роздав в управління міста й села на Київщині, накинулися на чужинців і перебили їх, а добро розграбували35. В. Ключевський відзначав, що в цих подіях відбився "розрив народності" і "відчуження" між киянами й суздальцями36. М. Костомаров відзначав, що аналогічні події сталися в Києві й у 1113 та 1146 рр. 1113 р., коли в Києві помер князь Святослав Ізяславич, кияни кинулися громити двори його урядовців, що прибули з ним із Турівської землі37. Те ж саме сталося 1146 р. по смерті Всеволода Ольговича, який, прибувши з Чернігівської землі, оточив себе в Києві чернігівцями. Тоді кияни взялися громити й грабувати двори тивунів Ратші й Тудора, а також Всеволодових мечників38. Прояви подібної ворожнечі відзначають і літописці Ростово-Суздальської землі, зокрема під 1176 р. Тоді в цю землю після смерті Андрія Боголюбського прибули на княжіння Мстислав та Ярополк Ростиславичі і "раздвала бяста посадничества Роускымъ дѣтскымъ", тобто вихідцям з Русі у вузькому значенні. І ці останні "многоу тяготу людемъ симъ (ростово-суздальцям - В. Б.) сътвориша"39.

Наведені факти свідчать про те, що населення окремих давньоруських земель становило окремі спільноти етнічного типу, які володіли особливими самосвідомостями, зокрема виділяючи "своїх" - жителів рідної землі і "чужих" - мешканців інших земель. До висновку про існування у Давній Русі земельних етнічних спільнот свого часу прийшли М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, О. Єфименко. Це добре видно з праць вчених, хоч вони й не вживають знайомої нам етнологічної термінології, що пояснюється станом розробленості в їх часи термінологічного апарату етнологічної науки. Зокрема, О. Єфименко писала щодо цього: "Але безсумнівно тим не менш, що була якась сила, яка тягла області (землі - В. Б.) до відособлення. Слід гадати, що силою цією, яка об'єднувала область в обласну одиницю, були перш за все племінне почуття, усвідомлення племінної спорідненості, згодом, ймовірно, спільність торгових, промислових та інших інтересів"40. А М. Грушевський зазначав, що "в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської організації й взагалі політичними впливами"41.

У відповідності із земельним поділом, в XI-XII ст. на теренах України фіксується кілька земельних етнічних утворень. Це, передусім, "русь" ("кияни"), "чернігівці", "володимирці" ("волинці"), "галичани", дрібна спільнота "болохівців", а також частини периферійних спільнот - "сіверян" (згодом "севрюків") і "турівців", які проживали і в суміжних областях майбутніх Росії та Білорусі42. Назви більшості земельних етнічних спільнот, якщо виходити з літописів, як бачимо, були пов'язані з головним (стольним) містом землі. О. Толочко вважає, що відомі нам з літописів етноніми земельних спільнот "суть перспектива літописця", а насправді у них продовжували існувати давні назви43. У ряді випадків це справді могло мати місце, можливо, з деякою видозміною давніх етнонімів, на доказ чого додамо, що аналогічні земельні етнічні спільноти того ж історичного періоду, наприклад у Німеччині, в більшості мали назви, утворені на основі назв колишніх племінних етносів, на базі яких вони виникли44. На території Південної Русі такими назвами були "сіверяни-севрюки", а також, можливо, "волинці", оскільки ця назва зустрічається в літописах, хоч і рідше, ніж "володимирці"45. Етнонім "русь" також, судячи з усього, виступав назвою середньонадніпрянської земельної спільноти. Стосовно ж назв інших земельних етнічних спільнот, маємо задовольнитися тим, що повідомляють літописи. Тим більше, що такі земельні спільноти, як чернігівці і галичани, які утворилися з кількох співплемінностей чи їх частин (див. далі), могли і не успадкувати давніх племінних етнонімів. Те, що означені назви дійсно були

земельними етнонімами, підтверджує спостереження дослідника кінця XIX - початку XX ст. М. Кордуби над вживанням терміна "галичани". Ця назва вживалася в літопису у трьох значеннях, позначаючи: 1) лише міщан Галича; 2) галицьке боярство; 3) "цілу людність Галичини". Для позначення всього населення Галицької землі цей термін найчастіше вживався, коли мова йшла про земельне військо, у якому служили різні верстви, включаючи й селян<sup>46</sup>.

Русь (кияни) займала Київське Правобережжя в землях полян, а також терени колишніх деревлян та ряд територій на заході аж до рік Горині і Случі, а на сході - частину Лівобережжя<sup>47</sup>. Населення колишніх деревлянських областей, включених до складу Київської землі, за спостереженням М. Грушевського, не дає прикладів виявлення яскравої самосвідомості, ні власної деревлянської, ні киянсько-руської. Разом із тим він зазначає, що "деревляни швидко "русіли" (в полянському смислі)", чому сприяли культурні впливи власне Київщини, включаючи християнство, а також адміністративна залежність і "природне тяготіння до тих торгових шляхів, які знаходилися в руках полян"<sup>48</sup>. Населення віддалених західних областей так і не ввійшло до складу Русі в етнічному плані. Зокрема, там збереглася спільнота болохівців (див. далі).

На Лівобережжі Київська (Руська) земля, що складала великокняжий домен, до початку XI ст. включала і Чернігів та Переяслав з округами. Людність цих лівобережних територій також була в минулому етнічно полянською або ж близькою до полян. Зокрема, В. Сєдов і В. Петрашенко за археологічними даними визначають, що наддніпрянська Переяславщина була заселена полянами, а на півночі Лівобережжя полянські землі сягали Чернігова, що виріс на межі територій полян і сіверян<sup>49</sup>. У середині XI ст. відбувся поділ Руської землі і утворилися Чернігівське земля-князівство та Переяславське князівство<sup>50</sup>, яке самостійною землею не стало<sup>51</sup>. І якщо на території Чернігівської землі це супроводжувалося формуванням окремої земельної етнічної спільноти, то переяславці такої спільноти не утворили, далі примикаючи в етнічному плані до киян-русі. Цьому сприяла їх полянська спорідненість, а також той факт, що Переяславщині так і не вдалося повністю виділитися в самостійну землю. Вона залишалася на становищі великокняжого домену, фактично підлягаючи Києву впродовж майже усього періоду феодальної роздробленості. А її заселення і освоєння, особливо враховуючи розташування на кордоні зі Степом, відбувалося в залежності від діяльності київського столу<sup>52</sup>. Причому, якщо спочатку Переяславське князівство простягалося далеко на схід і включало населене сіверянами Посейм'я, то пізніше ця, спірна з Чернігово-Сіверщиною, територія була втрачена ним на користь останньої. Тому, очевидно, правильним буде вважати, що етнічно населення Переяславської землі належало до середньонаддніпрянської Русі, можливо, включивши, особливо на сході, деякі сіверянські домішки. М. Костомаров з цього приводу писав: "Давні поляни утворили два княжіння: Руське і Переяславське, але народність їх була одна"<sup>53</sup>.

Про існування етнічної земельної самосвідомості киян-русі свідчать наведені вище приклади ворожого ставлення до княжих "мужів", що походили з інших земель. Окрім цих прикладів, виявом такої самосвідомості є намагання київської земельної громади закріпити за Києвом одну династію (Мономаховичів, зокрема "старшу лінію її Мстиславову"<sup>54</sup>). Закріплення за землею однієї княжої династії вело до відособлення її від інших земель, чого й домагалася земельна громада. Коли ж це зробити не вдалося, киянсько-руська громада відсторонилася від міжкнязівських чвар і повела політику, спрямовану на те, щоб "не ризикувати і найменше взагалі влізати в княжу боротьбу"<sup>55</sup>.

Окремим етнічним утворенням земельного типу виступили чернігівці, які розселилися на південному заході Чернігово-Сіверщини, у власне Чернігівській землі, навколо її столяного міста. Самостійні інтереси чернігівської земельної громади проявилися в тому, що вона ще з середини XI - початку XII ст. трималася за власну княжу династію - нащадків Святослава Ярославича, зокрема за Олега Святославича і його спадкоємців (Ольговичів). "Очевидно, земля бажала конче задержатися при династії Святослава й при своїй окремішності під її управою"<sup>56</sup>, - зазначав М. Грушевський. А О. Єфименко пише про "відособленість цієї землі від землі Київської: очевидно, політичні відносини тут приховували племінний (тобто етнічний - В. Б.) антагонізм"<sup>57</sup>. Однією з причин етнічної відмінності між киянами-руссю й чернігівцями вчені кінця XIX - початку XX ст. вважали те, що перші були нащадками полян, а другі - сіверян. Проте, як уже зазначалося, новітні дослідження показують, що поляни на Лівобережжі замешкували території аж до Чернігова. Західні сіверяни, землі яких лежали поблизу міста, в етнокультурному плані теж були близькі до полян<sup>58</sup>. Разом з тим, той факт, що до складу чернігівців, окрім полян, увійшли також сіверяни,

очевидно, сприяв виділенню їх у самостійну земельну етнічну спільноту.

До складу Чернігівського князівства входили слабо розвинуті економічно й політично землі радимичів і в'ятичів. Проте вони не становили органічного цілого з власне Чернігівською землею. Зокрема, М. Брайчевський зазначає, що ареал радимичів на археологічному матеріалі простежується впродовж усього давньоруського періоду<sup>59</sup>. Те ж саме відзначають дослідники стосовно в'ятичів (простежуються до XIV ст.)<sup>60</sup>. А в літописах радимичі згадуються, як уже говорилося, до 1169 р., а в'ятичі - до 1197 р. Не випадково "переважне право" на землю в'ятичів періодично переходить до Києва<sup>61</sup>, а в другій половині XIII - XIV ст. області в'ятичів і радимичів Чернігівське князівство втрачає остаточно<sup>62</sup>.

Східні райони Чернігівського князівства займала відносно самостійна Сіверщина. Її населення склали східні сіверяни. Вони заселяли нинішні північно-східні терени України і сусідні місцевості Росії в районі Курська. Сіверяни ще з докиєворуських часів зберігали етнічну відособленість, чому сприяла і політична автономність у межах Чернігівського князівства. Зокрема, Сіверська земля мала своїх князів, з якими її населення виявляло солідарність. І коли ці князі зазнали поразки під час відомого походу князя Ігоря 1185 р. проти половців, літописець повідомляє, що "възмятоша(с)[я] горо(ди) Посе(м)ськіє, и бы(с)[ть] скръбь и туга люта"<sup>63</sup>. Східні сіверяни, займали периферійне становище, беручи участь в етногенезі і українців, і росіян. Востаннє етнонім "сіверяни" в літописах згадується під 1024 р., можливо, під 1183 р.<sup>64</sup> Але, очевидно, назва сіверян не зникла після цього, просто для літописців, які самі проживали не в Сіверській землі, вони є частиною чернігівців, і етноніма "сіверяни" не вживають. Крім того, в літописах населення Сіверської землі позначається більш локальними крайовими назвами - "новгородці" (від Новгород-Сіверського), "куряни". Хоча серед самого населення Сіверщини та найближчих сусідів етнонім "сіверяни", можливо, продовжував і далі вживатися, оскільки ще в XV - XVII ст. тутешня людність відома під назвою "севрюків" чи "сеvруків"<sup>65</sup>. А Сіверщина, як окрема територіальна одиниця, продовжує існувати аж до ранньомодерних часів<sup>66</sup>.

На заході південноруської території великими земельними етнічними спільнотами вважаються володимирці (волинці) і галичани. Етнічною підосною володимирців були волиняни давньослов'янської доби<sup>67</sup>. У складі володимирсько-волинської спільноти, до речі, як і в інших землях, літописцями вирізняються дрібніші громади - лучани, берестяни та інші. Проте всі вони, групуючись навколо громади стольного міста, складали одну спільноту. Незважаючи на те, що контроль над волинською землею довго зберігають у своїх руках київські князі, уже з XI ст. чітко виступає тенденція до відособлення місцевої земельної громади. Зокрема, як відзначав М. Грушевський, володимирці спочатку тримаються за династію Ігоря Ярославича, незважаючи на те, що це мало наслідком війни з іншими князями та їх воєнні походи на Волинь, як, приміром, 1098 р.<sup>68</sup> Втративши династію Ігоря, володимирці визнали своєю династією Мстиславичів, які осіли тут із середини XII ст. При багаторазових намаганнях інших князів здобути собі Волинь, місцева громада завзято билася за своїх князів, не бажаючи втратити "політичної окремішності" і приєднання до Києва<sup>69</sup>.

Земельна етнічна спільнота галичан утворилася на базі давньослов'янської співплемінності хорватів, а також тиверців і, можливо, частини уличів, які відступили на територію Галицької землі з півдня під натиском кочівників<sup>70</sup>. Відособленість галичан від інших земельних громад, у тому числі від сусідніх володимирців (волинців), досить чітко проглядає з літописів, хоча звістки про Галицьку землю в них (не в останню чергу, очевидно, через це) порівняно скупі. Це також добре видно з того, як швидко з настанням роздробленості відособилася Галичина від інших земель Південної Русі. При цьому Галицька земля відірвалася від Волині, з якою вона була об'єднана ще Володимиром Святославичем. Про її окремішність і органічну цілісність свідчить, як пише Л. Войтович, те, що "досить було незначних зусиль князів-ізгоїв Ростиславичів, щоб хорватські землі відірвалися від волинських"<sup>71</sup>. З іншого боку, утворення в Галичині сильного князівства, де здавна правила одна династія, сприяло усвідомленню галичанами своєї окремішності<sup>72</sup>.

Ще однією земельною етнічною спільнотою, що, як і сіверяни, займала периферійне становище й географічне положення, виступали турівці. Ця назва вживається в літописах для позначення населення Турівської чи Турово-Пінської землі<sup>73</sup>, яка лежала понад Прип'яттю і включала в основному території нинішнього центрального Полісся, впираючись на заході у

східний кордон Волинської землі (Берестейська волость) у верхів'ях річок Лісної та Ясельди, а на півночі доходячи до верхів'їв Німану (нинішня Білорусь)<sup>74</sup>. Турівське князівство не належало до сильних. Так, воно довгий час фактично підлягало Києву. Етнічну підоснову турівців, зокрема південніше Прип'яті (на території України), склали південні дреговичі, а також, очевидно, частково - деревляни, які на півночі свого ареалу, як вважав М. Грушевський, проживали черезсмужно з дреговичами<sup>75</sup>. Населення ж північної частини Турівської землі (північніше Прип'яті), хоч і склалося також на основі дреговичів, але включало потужний балтський субстрат і в цьому мало відрізнялося від решти протобілорусів.

Турівці, як і сіверяни, були периферійною етнічною спільнотою, що знаходилася на прикордонні між двома великими етносами, що перебували на етапі свого становлення - українцями на півдні й білорусами на півночі. Турівці, зокрема ті, що проживали в басейні Прип'яті й південніше, є, очевидно, предками пізніших поліщуків із Центрального Полісся, з територією розселення яких в основному збігається їх ареал. До речі, М. Костомаров називає поліщуків серед інших "народностей" Південної Русі, вважаючи їх, щоправда, нащадками деревлян<sup>76</sup>.

Ще однією, невеликою, але самостійною спільнотою етнічного типу були болохівці. Болохівська земля знаходилася на пограниччі між Волинською, Галицькою і Київською землями, займаючи верхів'я Південного Бугу, де нині сходяться Житомирська, Хмельницька та Вінницька області<sup>77</sup>. При цьому вона входила до складу Київської землі. Але завдяки віддаленості від Києва, як і від центрів Волинської та Галицької земель, невеликій болохівській громаді вдалося зберегтися як окремій спільноті, осібною від киян-русів, володимирців та галичан в етнічному плані. На сторінки літописів болохівці потрапляють на початку XIII ст., "коли влада київських князів ослабла, а Данило (Галицький - В. Б.) ще не встиг повністю впорядкувати Галицько-Волинське князівство"<sup>78</sup>. Тоді Болохівська земля вийшла з-під влади як київських, так і галицько-волинських князів і постала в джерелах самостійним утворенням зі своїми князями. Населення цієї землі, очевидно, було нащадками колишніх уличів<sup>79</sup>, "може, - як вважав М. Грушевський, - з деякою чорноклобуцькою домішкою"<sup>80</sup>. Болохівці в літопису постають спільнотою, що усвідомлює свої окремі інтереси і завзято боронить їх. Зокрема, вони беруть участь у "коромолах" проти Данила Галицького, вступають у спілку з монголо-татарами. Військо Данила, придушуючи непокірних болохівців, які знову й знову намагаються вибороти собі незалежність, теж ставиться до них як до "несвоїх"<sup>81</sup>. М. Костомаров також вважав болохівців окремою "народністю"<sup>82</sup>.

Слід зазначити, що земельна самосвідомість названих етнічних спільнот, очевидно, проявлялася нерівномірно. Найчіткіше вона виявлялася, звичайно, у жителів столиці землі та прилеглих до неї районів, а також в зонах частих воєнних конфліктів на порубіжжі. У сільських жителів, та ще й віддалених районів, а також у мешканців невеликих провінційних міст земельна самосвідомість могла виявлятися слабше. На віддаленому ж порубіжжі земель, думається, могла існувати ситуація, близька до етнічної неперервності<sup>83</sup>. Особливо етнічна неперервність, яка виявляється у відсутності чітко вираженої етнічної самосвідомості, її дифузності, слід гадати, проявлялася в період, коли давні племінні етноси (співплемінності) вже зникали, а нові (земельні) етнічні спільноти лише утворювалися. Саме в такий спосіб слід пояснювати ситуацію, що її О. Моця характеризує, як таку, коли "досить значна частина населення була безетнічною"<sup>84</sup>.

На російських і білоруських землях в епоху роздробленості існували свої земельні етнічні утворення, аналогічні розглянутим. Так, М. Костомаров вирізняє в Білорусі "народності" полочан і смолян, у Росії - новгородців, псковичів, ростово-суздальців і в'ятичів, які поділялися на дві гілки - східну, або рязанську, і західну<sup>85</sup>. Можливо, цей поділ в подальшому буде уточнений, але, думається, не настільки кардинально, оскільки базується на солідній джерельній базі й детальному її аналізу.

Слід зазначити, що намальована етнічна картина є типовою для епохи раннього і почасті розвинутого середньовіччя, й наші предки в цьому аж ніяк не були оригінальними. Так, у Франції в той час, окрім північнофранцузької етнічної спільності, існували провансальці, бургундці, гасконці, нормандці; в Польщі, крім поляків, - мазовшани, поморяни, кашуби, а можливо, й інші; у Чехії - чехи і моравани; в Німеччині тоді фіксуються сакси, алемани, баварці (бавари), шваби, тюринги, гессенці та інші, як їх називає М. Колесницький, ранньосередньовічні обласні народності<sup>86</sup>. Подібні приклади можна продовжити.

Чим же були, з погляду етнічної класифікації, названі утворення Давньої Русі? Як уже зазначалося, ряд дослідників вважає названі земельні етнічні спільноти раннього середньовіччя групами близькоспоріднених етносів, що, як правило, групуються навколо центрального етносу й, будучи об'єднаними з ним асоціативними зв'язками та маючи дуже близьку етнічну культуру, поступово зближуються й інтегруються в один етнос. Разом з тим існує думка, у відповідності з якою, сукупність зазначених (у рамках кожної з названих країн) етнічних спільностей розглядається як один етнос, проте аморфний, зате поділений на яскраво виражені субетноси. А ще існує думка, що в рамках кожної з країн тоді існував єдиний етнос, який включав у себе етноси нижчого рівня<sup>87</sup>. Останнє видається найдалшим від істини, адже етнос, навіть середньовічний, не може складатися з етносів. Як видається, етнос вищого рівня, який нібито складається з етносів нижчого рівня, є просто метаєтнічною спільністю. З метаєтнічною спільністю ми, судячи з усього, маємо справу і у формулюванні, коли спільності, що визначаються як субетнічні, виступають настільки яскраво, що їх власне етнічні риси проглядаються набагато чіткіше за риси того етносу, який вони нібито утворюють. Адже у співвідношенні етносу, субетносу і метаєтнічної спільності етнічні риси виступають найчіткіше саме у етносу, тобто чіткіше, ніж етнічні риси субетносу і метаєтнічної спільності<sup>88</sup>. Тому ми схилиємося до першої точки зору. Тим більше, що на її користь свідчить матеріал, не лише наведений авторами, які її відстоюють, а, як ми бачили вище, і той, що стосується Давньої Русі. У відповідності з даною точкою зору, названі вище етнічні утворення, що існували в XI - середині XII ст. на території України, слід визначити як групу близькоспоріднених етносів. Серед них центральним етносом була середньонаддніпряньська Русь, що заселяла територію Русі у вузькому розумінні - ядро Давньої Русі. З киянами-руссю чернігівці, володимирці (волинці) та галичани інтенсивно взаємодіяли і поступово інтегрувалися в єдиний етнос. Невелика спільнота болохівців, без сумніву, етнічно була близькою до володимирців, галичан і киян-русів і, незважаючи на відзначену боротьбу за політичну незалежність, інтенсивно взаємодіяла з цими великими земельними спільнотами в етнічному плані. Сіверяни й турівці займали периферійне становище. Разом з тим західні сіверяни і південні турівці теж поступово втягувалися в етноінтеграційні процеси з сусідніми чернігівцями, руссю й володимирцями.

Існуючі на території України етноси були близькі між собою, а також, очевидно, мали певний рівень спільної самосвідомості. І, таким чином, вони становили метаєтнічну спільність. На користь цього свідчить не лише їх етнокультурна спорідненість<sup>89</sup>, а й такий факт. Літописці північних земель ще до поширення на всі південноруські землі терміна "Русь" і похідних від нього як власних назв нерідко вживали цей термін для позначення південних земель або таких їх частин, які тоді (у XI - середині XII ст.) в розумінні самого південноруського населення до складу Русі у вузькому значенні не входили - Галича, Чернігівщини (наприклад, у Лаврентіївському літопису під 1059 р. чернігівських князів Святослава Ольговича і Святослава Всеволодовича названо "Русский князи")<sup>90</sup>. Тобто для жителів Північної Русі, і зокрема для літописців, уся Південна Русь становила певну спільність, відмінну від інших земель Русі. До речі, до дуже схожих висновків стосовно етнічної ситуації в Давній Русі, тільки виражених більше в категоріях культурології, а не етнології, прийшов М. Попович<sup>91</sup>.

Етнічна ж спільність у межах Русі в широкому сенсі була типовою метаєтнічною (в першу чергу, етнополітичною та етноконфесійною) спільністю. Причому такою, що об'єднувала не лише ряд власне етносів, а й метаєтнічних спільностей, однією з яких, очевидно, була розглянута українська метаєтнічна спільність. Ця метаєтнічна у масштабах усієї Давньої Русі спільність характеризувалася відповідною самосвідомістю метаєтнічного типу - самосвідомістю "русів" в широкому розумінні. Це й була перша форма східнослов'янської самосвідомості. Річ у тому, що до її появи такої самосвідомості не існувало. Східнослов'янська самосвідомість (і, відповідно, східні слов'яни не як географічне, а як етнокультурне і метаєтнічне явище) з'являється лише після утворення Київської Русі під дією політичних обставин, і залишатиметься завжди самосвідомістю не власне етнічною, а метаєтнічною. Щодо загальноруської самосвідомості, яку фіксують літописи, слід також мати на увазі, що була вона найперше самосвідомістю правлячої княжої еліти, яка виступала, кажучи словами Е. Сміта, латеральною (від лат. *lateralis* - бічний) етнічною спільнотою<sup>92</sup>. Стосовно таких етнічних спільностей, як та, що існувала у Давній Русі, дуже точним є висновок Ю. Бромлея, зроблений ним свого часу: "Разом з тим, у межах розглядуваних соціально-історичних утворень (держав, які об'єднували багато країн і народів - В. Б.), окрім народностей, що входять до них, нерідко складається етнічна спільність, яка ніби стоїть над ними (пізніше вона отримала назву метаєтнічної - В. Б.), що виражається у появі спільних для всіх



народностей етнічних рис. Але ці риси порівняно з етнічними властивостями народностей - усього лише тонка амальгама, до того ж, поширена далеко не рівномірно. Як наслідок, відповідні утворення в етнічному відношенні не становлять "органічного" цілого<sup>93</sup>. До речі, належала давньоруська метаєтнічна спільність до такого типу цих спільностей, які з часом розпадаються, оскільки охоплювала кілька зовсім різних природно-географічних регіонів, населення яких мало власні, відмінні між собою, глибокі етнокультурні традиції (етногенетичні ніші, які не могли злитися в одну<sup>94</sup>).

Названа етнічна ситуація в Давній Русі є закономірною й типовою для свого часу. В епоху раннього середньовіччя і навіть пізніше таких величезних за територією розселення етносів, як так звана "давньоруська народність", зокрема в Європі, просто не існувало, та й не могло існувати, з огляду на нерозвиненість засобів і мереж комунікацій, у тому числі інформаційних, малу територіальну мобільність більшості населення, тенденцію до натурально-господарської замкнутості соціальних організмів та політичний партикуляризм. Навіть тепер, при сучасному рівні розвитку наймодерніших інформаційних та інших комунікацій і незрівнянно вищому ступені територіальної мобільності населення, збереження етнічної єдності великих за територією розселення етносів є проблематичним<sup>95</sup>, а що вже говорити про середньовіччя. Всі тодішні великі за територією етнічні спільності були не власне етносами, а метаєтнічними спільностями того чи іншого порядку й типу, або ж становили зони етнічних і мовно-культурних неперервностей. Етнос у той час, розселившись на великі території, під дією місцевих етнічних ніш і внаслідок втрати зв'язків між тепер уже віддаленими його частинами, одразу ж починав ділитися на частини і утворював групу споріднених етносів. Інколи, очевидно, спостерігалось утворення етнічних неперервностей, сама поява яких пов'язана з ситуацією швидкого розселення певного етнічного угруповання<sup>96</sup>. Такі неперервності з часом породжували групи споріднених етносів.

Земельні етнічні спільноти, що відповідали добі удільної роздробленості, зникають разом з подоланням останньої, інтегруючись в єдиний етнос у межах цілої країни. На землях України це відбулося в кінці XII - на поч. XIII ст., коли тут виникає нова етнополітична спільність у формі двох "інтеграційних центрів" (термін М. Брайчевського) - галицько-волинського і чернігівського, об'єднаних боротьбою за Київ, і формується загальнопівденноруська мережа комунікацій. Тоді зазначена метаєтнічна спільність у межах Південної Русі перетворюється на власне етнос (український етнос, який мав у той час етнонім "русь"/"русин"<sup>97</sup>), чому автором присвячена окрема робота<sup>98</sup>, і що виходить уже за тематичні рамки даної статті.

1 Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. - Москва, 1989. - С. 85.

2 Колесниченко Н. Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) // Расы и народы. - Вып. 8. - М., 1978.

3 Навіть якщо в чомусь картина розселення давньослов'янських "племен", намальована літописцем, не зовсім відповідала дійсності, то, думається, не настільки кардинально, як це вважають деякі дослідники (див.: Толочко А. Воображена народность // Ruthenika. - Т. I. - К., 2002. - С. 112-113), особливо на землях України, тобто порівняно недалеко від Києва.

4 Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. - М., 1983. - С. 268; Куббель Л. Е. Очерки постаро-политической этнографии. - М., 1988. - С. 180, 184 та ін.

5 Див.: Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Раса, популяция, этнос. - М., 1970. - С. 11-12; Арутюнов С. А. Народы и культуры. - С. 25; див. дещо інше формулювання, але по суті та ж точка зору: Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. - С. 253, 267; История первобытного общества. - Т. 3. Эпоха классового образования. - М., 1988. - С. 320-321.

6 Полное собрание русских летописей. - Т. 2. Ипатьевская летопись. - С.-Петербург, 1908 (далі - ПСРЛ. 2). - Стб. 10. Про давньослов'янські "племена" як окремі етноси див.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. - Львів, 1996. - С. 33-34, 42 (прим. 33); Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. - С. 267, 279; Чебоксарова И. А., Чебоксаров Н. Н. Народы, расы, культуры. - М., 1971. - С. 72.

7 Балашук В. Етноцентризм полян в "Повісті временних літ" і проблема витоків етнічної самосвідомості українців // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. - Т. 3 - К., 1999; Його ж. Про перші прояви української етнічної самосвідомості // Традиційне й особистісне у мистецтві. - К., 2002; Його ж. Етногенез українців // Народна творчість та етнографія. - № 1-2. -

2002. - С. 29-30. Про складання напередодні утворення Київської Русі об'єктивних передумов для етногенезу українців див.: Балушок В. Формування об'єктивної основи для етногенезу українців // Народна творчість та етнографія. - № 1. - 2000. Про метаєтнічні спільності див.: Брук С. И., Чебоксаров Н. Н. Метаэтнические общности // Расы и народы. - Вып. 6. - М., 1976.
- 8 Про роль інформаційних комунікацій у творенні етнічних спільнот див.: Арутюнов С. А. Народы и культуры. - С. 17-40; Szykiewicz S. Silva ethnikum // Konflikty etniczne. Ćrodia - typu - sposoby rozstrzygania. - Warszawa, 1996. - S. 320.
- 9 Про відображення етнічної самосвідомості в етнонімі див.: Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // Расы и народы. - Вып. 6. - М., 1976.
- 10 Див.: Бужане // Советская историческая энциклопедия (далі - СІЕ). - Т. 2. - М., 1969. - С. 798; Третьяков П. Н. Древляне // СІЕ. - Т. 5. - М., 1964. - С. 325-326; Його ж. Дреговичи // СІЕ. - Т. 8. - М., 1965. - С. 150; Його ж. Поляне // СІЕ. - Т. 11. - М., 1968. - С. 394; Його ж. Радимичи // СІЕ. - Т. 11. - М., 1968. - С. 826; Його ж. Северяне // СІЕ. - Т. 12. - М., 1969. - С. 679; Уличчи // СІЕ. - Т. 14. - М., 1973. - С. 782; Авдусин Д. А. Вятичи // СІЕ. - Т. 3. - М., 1963. - С. 974; Жиромский Б. Б. Тиверцы // СІЕ. - Т. 14. - М., 1973. - С. 213; Каштанов С. М. Волыняне // СІЕ. - Т. 3. - М., 1963. - С. 679. Г. Хабургаев обстоює думку, що етноніми слов'янських "племен" зникають раніше, ніж це було прийнято вважати, а ті назви, які в основному фігурують у літописах є насправді не племінними етнонімами, а назвами "територіальних об'єднань", на які "племена" перетворилися (див.: Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. - М., 1979. - С. 165-166). Але, по-перше, для нас різниця між "територіальними" і племінними спільнотами є неістотною; суттєво те, що і ті й ті виступають окремими етнічно-етнографічними одиницями. А по-друге, у зникненні власне племінних (за Хабургаєвим) етнонімів простежується та ж закономірність: південно-західні племінні етноніми виходять з ужитку раніше.
- 11 Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII-XVI ст. - Львів, 1996. - С. 28.
- 12 Про етнокультурні відмінності між слов'янами на територіях майбутніх України, Росії і Білорусі див.: Балушок В. Етногенез українців. - С. 26-29.
- 13 Горский А. О древнерусских "землях" // Ruthenica. - К., 2002. - Т. I. - С. 63.
- 14 Про соціально-історичні організми та їх роль в етнічному житті див.: Семенов Ю. И. Общество, страны, народы // Этнографическое обозрение. - № 2. - 1996.
- 15 Горский А. О древнерусских "землях". - С. 57-62.
- 16 Про механізм дії таких комунікацій і роль у них писемності в Давній Русі див.: Висоцький С. О. Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності). - Львів-Київ-Нью-Йорк, 1998.
- 17 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. III. - К., 1993. - С. 201; див. також: Ефименко А. Я. История украинского народа. - К., 1990. - С. 54-55.
- 18 Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., 1997. - С. 122, 124; Її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. - К., 2002. - С. 231-257.
- 19 Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини XIII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. - Т. XXXI-XXXII. - Львів, 1899. - С. 28; значення термінів "челядь" і "чядь" див.: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. - Т. III. - С.-Петербург, 1903. - С. 1469-1470, 1497-1498. 20 Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI-XIII вв. - М., 1982. - С. 482.
- 21 ПСРЛ. 2. - Стб. 715; Полное собрание русских летописей. - Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962 (далі - ПСРЛ. 1). - Стб. 348, 355, 357, 367, 403, 408, 419, 448; Полное собрание русских летописей. - Т. 38. Радзивилловская летопись. - Ленинград, 1989 (далі - ПСРЛ. 38). - С. 137.
- 22 Див., напр.: ПСРЛ. 1.-Стб. 348, 351, 458 та ін.
- 23 Див.: Stagl J. Kulturanthropologie und Eurozentrismus // Wiener völklerkundliche Mitteilungen. - 1986. - Bd. 28. - S. 33-35.
- 24 Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. - С.-Петербург; К., 1909. - С. 14.
- 25 Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1990. - С. 53.
- 26 Костомаров Н. И. Две русские народности. - К.; Харьков. - 1991. - С. 26. Як записано в Новгородському першому літопису найстаршої редакції: "И купляху суждалць по 2 ногатh" (Die

- erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalhandschrift) 1016-1333/1352. Edition des altrussischen Textes und Faksimile der Handschrift im Nachdruck. - Leipzig, 1971. - С. 33 (S. 163)).
- О. Головка зазначає, що це був викуп за звільнення з полону (Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. - К., 2001. - С. 66).
- 27 ПСРЛ. 1. - Стб. 303; ПСРЛ. 38. - С. 108.
- 28 Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion. - С. 25 (S. 155).
- 29 Ibidem. - С. 25 (S. 155), С. 42 (S. 172).
- 30 ПСРЛ. 1. - Стб. 361, 432.
- 31 Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion. - С. 28 (S. 158).
- 32 Ibidem. - С. 33 (S. 163).
- 33 ПСРЛ. 38. - С. 134-135; див. також: ПСРЛ. 1. - Стб. 362.
- 34 ПСРЛ. 38. - С. 145. В добу Середньовіччя вважалося, що люди повинні жити за порядками, заведеними Богом; ті ж, хто порушує Божий порядок, творячи "самі собі закон", вважалися фактично великими злочинцями (Яковенко Н. Паралельний світ. - С. 121-122).
- 35 ПСРЛ. 2. - Стб. 489.
- 36 Ключевский В. Курс русской истории. - Ч. 1. - М., 1937. - С. 330; див. також: Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории. - С. 75; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. II. - К., 1992. - С. 181.
- 37 Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории. - С. 67-68; див. також: ПСРЛ. 2. - Стб. 275-276.
- 38 Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории. - С. 74; див. також: ПСРЛ. 2. - Стб. 321.
- 39 Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. - М., 1851. - С. 86; ПСРЛ. 1. - Стб. 374; ПСРЛ. 38. - С. 141.
- 40 Ефименко А. Я. История украинского народа. - С. 43.
- 41 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. II. - С. 255.
- 42 Практично такий же поділ на окремі "народності" населення Південної Русі в удільний період дає М. Костомаров (Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. - № 1. - 1861. - С. 134).
- 43 Толочко А. Воображённая народность. - С. 114.
- 44 Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности.
- 45 Див.: ПСРЛ. 2. - Стб. 503; ПСРЛ. 1. - Стб. 506; ПСРЛ. 38. - С. 13.
- 46 Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві. - С. 27.
- 47 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. II. - С. 255, 258, 259; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. - С. 62.
- 48 Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. - К., 1991. - С. 299, див. також с. 3-4, 297.
- 49 Седов В. Восточные славяне в VI-XIII вв. - М., 1982. - С. 108; Петрашенко В. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі-України. - К., 1994. - С. 186; Її ж. Літописні поляни - міф чи реальність // Археологія. - № 2. - 1998.
- 50 Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. - К., 1980. - С. 114.
- 51 Горский А. О древнерусских "землях". - С. 61-62.
- 52 Толочко П. П. Киев и Киевская земля... - С. 117.
- 53 Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси. - С. 134.
- 54 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. II. - С. 291.
- 55 Там само. - С. 292-293.
- 56 Там само. - С. 317.
- 57 Ефименко А. Я. Знач. праця - С. 42.
- 58 Толочко П. Київська Русь. - К., 1996. - С. 244; див. також: Баран В. Давні слов'яни. - К., 1998. - С. 107, 109, 147, 212.
- 59 Брайчевський М. Ю. Походження Русі. - К., 1968. - С. 132.
- 60 Авдусин Д. А. Вятичи // Советская историческая энциклопедия. - М., 1963. - Т. 3. - С. 474.
- 61 Толочко П. П. Киев и Киевская земля... - С. 120.
- 62 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. III. - С. 179-181.
- 63 Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упор., текстол. дослідж. та переклади В. Ю. Франчук.

- К., 1988. - С. 100.

64 Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет". - С. 166.

65 Грушевський Г. Історія України-Руси. - Т. III. - С. 153; Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XVI века). - М., 1940. - С. 62; Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // Советская этнография. Сб. статей. - Москва-Ленинград, 1947. - Вып. VI-VII. - С. 86-88.

66 Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998. - С. 29.

67 Седов В. В. Восточные славяне. - С. 96 та ін.; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. - К., 1990. - С. 312; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. - С. 27-28.

68 ПСРЛ. 2. - Стб. 184-196; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. II. - С. 395.

69 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. II. - С. 396-397.

70 Седов В. В. Восточные славяне. - С. 128; Славяне Юго-Восточной Европы... - С. 316; Баран В. Давні слов'яни. - С. 126.

71 Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. - С. 27.

72 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. II. - С. 478, 479.

73 О. Головка вважає некоректним вживання терміна "Турово-Пінське князівство" (Головка О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X - перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). - К., 2002. - Вип. 2. - С. 74, прим. 7).

74 Толочко П. Киев и Киевская земля... - С. 120-121; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. II. - С. 308 і наст.; Ефименко А. Я. История украинского народа. - С. 53, 73-74.

75 Грушевський М. Нарис історії Київської землі... - С. 3-4; див. також: Седов В. В. Восточные славяне. - С. 116 і наст.; Славяне Юго-Восточной Европы... - С. 317; Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет". - С. 149.

76 Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси. - С. 134.

77 Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - [б. р.], 1950. - С. 151, 227; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. - К., 1984. - С. 55; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. III. - С. 155.

78 Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. - С. 55.

79 Седов В. В. Восточные славяне. - С. 132; Славяне Юго-Восточной Европы... - С. 314; Толочко П. П. Киев и Киевская земля... - С. 114, 126.

80 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. III. - С. 155.

81 ПСРЛ. 2. - Стб. 791-792; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. III. - С. 157-160.

82 Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси. - С. 134.

83 Про таку ситуацію, причому стосовно епох, пізніших, ніж первісна, див.: Арутюнов С. А. Фантом безэтничности // Расы и народы. - Москва, 1989. - Вып. 19. - С. 22-24.

84 Моця О. П. Київська Русь: результати та перспективи // Український історичний журнал. - № 4. - 1996. - С. 47. Взагалі, як видається, теза, про безетнічність деяких груп населення у ряді регіонів світу, до яких, до речі, Давню Русь не відносять (див.: Крюков М. В. Этничность, безэтничность, этническая непрерывность // Расы и народы. - Москва, 1989. - Вып. 19), є невірною. Адже в культурі, побуті, стереотипах мислення, ціннісних орієнтаціях і т. д. цих людей так чи інакше присутні певні етнічні риси. І досить опинитися такому етнічному маргіналові, скажімо з Європи, десь в Азії, Африці, Південній, чи навіть найближчій культурно Північній Америці, як одразу ж його етнічність виявиться - як для оточуючих, так і для нього самого. Це якраз той випадок, коли етнічність перебуває в латентному стані (див.: Бромлей Ю. В. Еще раз о многообразии этничности // Расы и народы. - М., 1989. - Вып. 19. - С. 27-28).

85 Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси. - С. 130-134.

86 Народы Зарубежной Европы. - М., 1964. - Т. I. - С. 62-63; Арутюнов С. А. Народы и культуры. - С. 85, 93; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. - М., 1982. - С. 123, 127, 129, 146, 150, 153-156 та ін.; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. - М., 1989. - С. 183, 276 та ін.; Колесницький Н. Ф. Донациональные этнические общности. Тут показовою є ситуація серед переселенців із н імецьких земель у Трансільванії (Румунія), яка відбиває етнічну картину в Німеччині у часи їх переселення. Так, у джерелах вказано, що в XII - XIII ст. до Трансільванії переселялися "тевтони" (тобто, з певною долею умовності, німці), але також і "фландрці", "алемани", а пізніше - "шваби"

- та інші. Цікаво, що на нових місцях розселення вони всі разом витворили окрему етнічну групу, яка зветься не "німцями", а "саксами" (Eisenburger E. Betrachtungen zur spezifischen Kultur der Rumdnieuendeutschen // Forschungen zur Volks-und Landeskunde. - 1982. - Bd. 25. - Nr. 1-2. - S. 13-14).
- 87 Див.: Арутюнов С. А. Народы и культуры. - С. 85; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. - С. 278 та ін.
- 88 Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. - С. 81-83; Этнические процессы в современном мире. - М., 1987. - С. 11 та ін.; Брук С. И., Чебоксаров Н. Н. Метаэтнические общности.
- 89 Балашок В. Етногенез українців. - С. 26-29.
- 90 ПСРЛ. 1. - Стб. 350; див. також: Генсьорський А. І. Термін "Русь" (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. - К., 1962. - Т. V. - С. 16, 29.
- 91 Попович М. Нарис історії культури України. - К., 1998. - С. 65-71. Деякі твердження автора, зокрема стосовно етнічної самосвідомості на с. 66, видаються нам дещо суперечливими.
- 92 Сміт Е. Д. Національна ідентичність. - К., 1994. - С. 60-61. Відносно характеристики спільності, що існувала в масштабах усієї Давньої Русі і пов'язувалася, в першу чергу, з елітою, як "уявленого співтовариства", що "реалізується в серії дій і щогодинно підтверджується в людському досвіді", яку, за Б. Андерсоном, дає їй О. Толочко (Толочко А. Воображённая народность. - С. 116), відзначимо, що вона не суперечить істині, проте для розуміння дійсної етнічної ситуації в той час мало що дає. Як видається, накреслене автором "уявлене співтовариство" Давньої Русі швидше подібне до такого утворення, як "політичний (шляхетський) народ" чи "політична нація" Речі Посполитої, до складу якого, як відомо, входила і етнічно польська, і українська, і білоруська, і литовська шляхта. А застосування новітніх концепцій нації для аналізу етнічної ситуації в домодерні часи взагалі мало годиться. Адже модерні нації і етнічні спільності середньовіччя дуже суттєво різняться між собою, як і взагалі феномени національного й етнічного, різними є й механізми формування національної та етнічної самосвідомостей.
- 93 Бромлей Ю. В. Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография. - 1972. - № 5. - С. 73.
- 94 Про етногенетичні і етнічні ніші див.: Балашок В. Формування об'єктивної основи для етногенезу українців; Його ж. Концепція етногенетичних ніш і їх значення для вивчення походження народів світіту // Народна творчість та етнографія. - № 1-2. - 2003.
- 95 Див., напр., деякі цікаві спостереження й міркування стосовно сумнівної єдності таких великих сучасних "етносів", як американці: Шнирельман В. А. (рец.) Hollinger D. Postethnic America. Beyond multiculturalism. - N. Y., 1995 // Этнографическое обозрение. - № 4. - 1996; росіяни: Сусоколов А. А. Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. - Вып. 20. - М., 1990. - С. 34; Заринов И. Ю. Социум - этнос - этничность - нация - национализм // Этнографическое обозрение. - № 1. - 2002. - С. 28 (прим. 52); євреї: Чебоксаров Н. И., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. - С. 20.
- 96 Див.: Шнирельман В. А. О первобытной этнической непрерывности // Расы и народы. - Вып. 19. - М., 1989. - С. 33 і наст.
- 97 Див.: Балашок В. Несподіванки української етнічності // Київська старовина. - № 5 (347). - 2002.
- 98 Балашок В. Етногенез українців.